

УДК 78.471

DOI <https://doi.org/10.31723/2524-0447-2019-28-2.9>**Ярослав Миколайович Горбаль**<https://orcid.org/0000-0003-2983-4482>

заслужений діяч мистецтв України,

професор кафедри оркестрового диригування

Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка

yaroslavgorbal@gmail.com

КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ДИРИГЕНТА

Мета пропонованої статті – розглянути значення комунікативних аспектів диригентської діяльності. **Методологія** дослідження базується на міждисциплінарному підході до феномену комунікації у музично-виконавській творчості. Використовуються такі методи дослідження: джерелознавчий, історичний, систематичний, метод аналізу та синтезу. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше в українському музикознавстві в центрі дослідження знаходяться комунікативні аспекти диригентської діяльності. **Висновки.** Найважливішою умовою досягнення атмосфери творчості, комунікативної поліфонії є втілення в художньому просторі ідеї гуманізму. За великого різноманіття трактовок цього поняття найбільш значимим для сучасного музиканта-диригента є визначення гуманізму як світогляду, що базується на принципах рівності, справедливості, поваги до людської гідності, визнанні цінності людини як особистості, її права на розвиток та виявлення своїх здібностей. Гуманістична спрямованість діяльності диригента, усвідомлення ним цінності кожного учасника колективу і його вкладу у співтворчість, створення умов для натхненної праці, що відкриває всім учасникам новий ракурс осягнення музики, заострює їх інтуїцію та відкриває нові перспективи творчої діяльності, є фундаментом створення справжньої поліфонії спілкування, проявом світоглядного антропоцентризму як важливого та значимого складника професійної діяльності диригента, що забезпечує їй максимальну ефективність

Ключові слова: диригент, комунікація, музичне виконавство, колектив, оркестр, психологічні особливості.

Gorbali Yaroslav, Honoured Worker of Art of Ukraine, Professor at the department of orchestral conducting of Mykola Lysenko Lviv National Music Academy.

Communicative aspects of the conductor's activity

The purpose of the proposed article is to consider the significance of the communicative aspects of conducting activity. The methodology of the research is based on the interdisciplinary approach to the phenomenon of communication in musical and performing arts, using the following research methods: source

study, historical, systematic, method of analysis and synthesis. **The scientific novelty** of the article is that for the first time in Ukrainian musicology in the center of the research there are communicative aspects of conducting activity. **Conclusions.** The most important condition for the achievement of the atmosphere of creativity, communicative polyphony, is the embodiment of the idea of humanism in the artistic space. With a large variety of interpretations of this concept, the most significant for a contemporary musician-conductor is the definition of humanism as a worldview based on the principles of equality, justice, respect for human dignity, the recognition of the value of man as a person, his right to development and the identification of his abilities. The humanist orientation of the conductor's activity, his awareness of the value of each participant of the collective and his contribution to co-creation, the creation of conditions for inspired work, which opens up to all participants a new angle of comprehension of music, exacerbates their intuition and opens up new perspectives of creative activity, is the basis for creating a true polyphony of communication, manifestation ideological anthropocentrism as an important and significant component of the professional activity of the conductor, which provides it with maximum efficiency.

Key words: conductor, communication, musical performance, collective, orchestra, psychological features.

Горбаль Ярослав Николаевич, заслуженный деятель искусств Украины, профессор кафедры оркестрового дирижирования Львовской национальной музыкальной академии имени Н. В. Лысенко.

Коммуникативные аспекты деятельности дирижера

Цель предлагаемой статьи – рассмотреть значение коммуникативных аспектов дирижёрской деятельности. **Методология исследования** базируется на междисциплинарном подходе к феномену коммуникации в музыкально-исполнительском творчестве. Используются следующие методы исследования: источниковедческий, исторический, систематический, метод анализа и синтеза. **Научная новизна** статьи заключается в том, что впервые в украинском музыковедении в центре исследования находятся коммуникативные аспекты дирижёрской деятельности. **Выводы.** Важнейшим условием достижения атмосферы творчества, коммуникативной полифонии является воплощение в художественном пространстве идеи гуманизма. При большом многообразии трактовок этого понятия наиболее значимым для современного музыканта-дирижёра является определение гуманизма как мировоззрения, базирующегося на принципах равенства, справедливости, уважения человеческого достоинства, признании ценности человека как личности, его права на развитие и выявление своих способностей. Гуманистическая направленность деятельности дирижёра, осознание им ценности каждого участника коллектива и его вклада в сотворчество, создание условий для вдохновенного труда открывает всем участникам новый ракурс постижения музыки, обостряет их интуицию и открывает новые перспективы творческой деятельности, является фундаментом создания настоящей полифонии общения, проявлением мировоззренческого

антропоцентризма как важной и значимой составляющей профессиональной деятельности дирижера, что обеспечивает ей максимальную эффективность

Ключевые слова: дирижёр, коммуникация, музыкальное исполнительство, коллектив, оркестр, психологические особенности.

Постановка проблеми. Диригентське мистецтво – наймолодший та в певному сенсі найбільш складний вид музичного виконавства. Його структура є багаторівневою, а прояви – багатогранними. Саме тому до диригента виставляються найвищі професійні вимоги. Окрім надзвичайної музичної обдарованості та спеціальної підготовки, не менш важливим, а іноді і вирішальним є психологічні якості диригента, його вміння знайти контакт з колективом музикантів та випрацювати з ними систему робочого та творчого спілкування. Окрім безпосередньої постійної репетиційної та концертної діяльності, яка в результаті повинна призводити до постійного вдосконалення художнього рівня колективу, важливе значення належить вмінню побудувати сприятливий мікроклімат у колективі. Відповідно, одним з найважливіших компонентів професійно-управлінської культури диригента є комунікативна компетентність. Чим міцнішою є створена диригентом лінія комунікаційного зв'язку з колективом, тим успішнішим є процес творчості, а отже – професійно вищим є рівень інтерпретації музичних творів, які виконуються колективом. Ця складна та серйозна проблема потребує наукового осмислення та вирішення.

Аналіз досліджень. Науковому осмисленню різних аспектів диригентської діяльності присвячено чимало досліджень. Особливості роботи диригента з партитурою та оркестром висвітлюються у працях Г. Берліоза, Р. Вагнера, Б. Вальтера, Г. Ержемського, К. Кодрашина, І. Мусіна, Е. Лайнсдорфа. Методику професійної підготовки диригента активно розробляли В. Айм, М. Колесса, Б. Маклерен, Н. Малько, І. Мусін. У центрі досліджень Б. Смірнова – музично-естетичні та соціокультурні аспекти диригентського мистецтва; підхід Г. Макаренка – інтегративний. Музично-психологічний напрям представлений науковими розвідками М. Жулябіної, Г. Ержемського, Р. Кофмана, В. Медушевського, Є. Назайкінського, Л. Сапожнікової, Я. Сверлюка, Б. Теплової.

Не дивлячись на доволі широке коло досліджень диригентського мистецтва, малодослідженими залишаються його

комунікативні аспекти. Отже, формується **мета** пропонованої статті – розглянути значення комунікативних аспектів диригентської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міркуючи про сутність професії диригента, Н. Лебрехт доходить висновку, що «видатні диригенти володіють такими спільними рисами, як гострий слух, харизматичність, що зачаровує оркестрантів при першому ж знайомстві з ним, великі організаторські задатки, фізична та духовна міць, безжальне честолюбство, могутній інтелект та вроджене почуття порядку, яке дозволяло їм пробиватись крізь тисячі розрізнених нот до художньої серцевини музичного твору. Здатність відчувати партитуру як ціле і передати ці відчуття іншим – ось головна суть інтерпретації» [3, с. 13].

Складність професії диригента полягає в тому, що вона передбачає єдність трьох іпостасей: виконавської, педагогічної та управлінської, що у комплексі складають його професійну культуру. Втілення комунікативного зв'язку диригента та артистів оркестру – це процес, що потребує встановлення та розвитку контактів, зумовлених спільною діяльністю. Цей процес несе в собі і обмін інформацією, і вироблення спільної стратегії професійної діяльності, і взаємне зацікавлення у досягненні успіху. Надзвичайно важливо досягнути взаєморозуміння та взаємодії, а це можливо тільки у тому разі, якщо диригент володіє високим рівнем комунікативної компетентності, що визначає його здатність до діалогу, вміння слухати та розуміти партнера по комунікації, визнавати його право на власні думки та судження.

Дослідження комунікативних аспектів діяльності диригента тісно пов'язане з психологічними проблемами міжособистісного спілкування. Це надзвичайно важливе питання для організації ефективної роботи диригента та музикантів оркестру як єдиного колективу, об'єднаного процесом осягнення музики, створення інтерпретації та винесення спільно створеного творчого «продукту» на суд публіці.

Міжособистісні стосунки в психології розглядаються як «об'єктивно пережиті, різною мірою усвідомлювані взаємозв'язки між людьми. В їх основі лежать різноманітні емоційні стани взаємодіючих людей і їх психологічних особливостей» [6, с. 672]. Виділяють громадські, ділові, особистісні та інші види стосунків.

Специфіка спілкування сучасного диригента та музикантів оркестру полягає в тому, що у створюваному музичному просторі пересікаються, вступають у взаємодію, а інколи і у конфлікт, всі види вищезгаданих стосунків. І як би офіційно не були закріплені ділові стосунки між диригентом, концертмейстерами та всіма музикантами, вони не можуть бути обмежені як чисто формальні, такі, що потребують точного та негайного виконання вказівок керівника. В них завжди криється особисте ставлення учасників до музики, яку вони виконують. Тим більше, що взаємодія ділових та міжособистісних стосунків до сих пір досліджена вкрай недостатньо.

Проблеми взаємодії між музикантами-оркестрантами та їх керівником турбують дослідників впродовж багатьох років. Якщо спершу поняття «оркестр» включало в себе лише уявлення про круглу площу в античному театрі, де хор співав свої партії у античній трагедії та комедії і цей спів супроводжувався грою на музичних інструментах, то в XVIII столітті це поняття набуває нового змісту, об'єднуючи музикантів, їх групи (струнні, духові, ударні) у спільний художній простір, що потребує від кожного учасника максимальної включеності у процес співтворчості – складний процес, емоційний, сповнений різноспрямованими стремліннями, які необхідно повернути в загальне русло в ім'я досягнення цілісності створюваного художнього твору.

Очевидно, що вивчення особливостей творчого процесу, що об'єднує диригента та музикантів оркестру, неможливо без серйозного та глибокого аналізу психологічної сторони комунікації, без вивчення тих механізмів, дія яких визначає ефективність такого спілкування як всередині колективу, так і у взаємодії цього колективу з соціокультурним життям країни та зарубіжжя.

Знайомство з життєтворчістю видатних диригентів демонструє, наскільки широким є коло їх спілкування, зі скількома національними культурами вступають вони у взаємодію. Як зразок – видатний німецький диригент Бруно Вальтера. Для усіх, хто стикався з його творчістю, було очевидно, що перед нами видатний музикант-мислитель, що володіє не лише високою виконавською майстерністю, але й професійно-управлінською культурою, що включає в себе високорозвинуту комунікативну компетентність. Саме тому в його роботі з оркестром ніколи не було навіть натяку на диригент-

ський диктат, а в основі його безумовного авторитету була сила переконання, характерна для видатних особистостей. Потреба та готовність до творчого діалогу – ось що визначає високий рівень комунікативної компетентності Б. Вальтера.

Секрет успіху у диригентській діяльності полягає в створенні такого рівня довіри всередині колективу, який дав би можливість реалізувати весь свій творчий потенціал. Для цього, безперечно, необхідна неабияка сила переконання. Оперний режисер Борис Покровський був переконаний, що сила переконання виходить від того ступеня занурення у музику, того рівня її осягнення, який робить диригента безумовним авторитетом для оркестрантів. Так, згадуючи зустрічі з Гербертом фон Караяном, Б. Покровський зазначає, що «він чудово диригував спектаклями, чудово саме тим, що він не показував рухами свою участь в музиці, він існував у музиці, дуже скромно рухаючись. У цих лаконічних його рухах ви відчуваєте: він весь у подіях, що в даний момент відбуваються у партитурі» [5, с. 143–144].

Бути справжнім Майстром – це перша і найважливіша умова успіху у комунікації. У психології виділяють три елементи, які характерні для міжособистісних стосунків, – когнітивний, афективний та поведінковий. Когнітивний елемент трактується як інформаційний, такий, що визначає усвідомлення того, що подобається чи ні у міжособистісних стосунках. Цей елемент надзвичайно важливий, оскільки від того, що подобається чи не подобається членам колективу у стосунках між диригентом та музикантами оркестру, залежить творчий мікроклімат у колективі та атмосфера, яка в ньому виникає, її позитивна чи негативна спрямованість.

Когнітивний елемент найтісніше пов'язаний з афективним, в якому вирішальну роль відіграє емоційний компонент. Необхідно враховувати, що спільнота музикантів як людей творчої професії відрізняється особливим емоційним «градусом». Емоційний зміст міжособистісних стосунків може бути позитивним (кон'юнктивним), нейтральним (індиферентним) та негативним (диз'юнктивним). Позитивний нахил відрізняється тим, що в процесі спілкування відбувається зближення учасників колективу, виробляється спільна позиція, виникає емпатія, що являє собою найважливіший механізм розвитку стосунків. Це могутній важіль, що дозволяє досягнути значних творчих результатів. Нейтральний напрям передбачає

участь у спільній роботі, що не зачіпає людини та дозволяє йому обмежитися формальним виконанням вказівок диригента. Такий напрям може дозволити уникнути конфліктів, створити рівний та спокійний клімат у колективі, але ніколи не стане стимулом для активної творчої роботи, для натхнення, творення, досягнення високих професійних результатів. Навіть більше, індиферентність неминуче призводить до байдужості, що може стати суттєвим стримуючим фактором розвитку колективу, його вдосконалення та досягнення нових творчих висот. Негативний напрям несе в собі заперечення можливості до зближення та спілкування, небажання слухати та розуміти партнера по комунікації. Він призводить до конфронтації, конфліктів, постійного посилення протидії і в результаті – до розпаду колективу.

Когнітивний та афективний компоненти визначають третій – поведінковий – як за «вертикаллю» (диригент – музиканти оркестру), так і за «горизонталлю» (стосунки між музикантами). Найважливішим аспектом у стосунках диригента та музикантів оркестру є міжособистісна взаємодія, яка трактується як «оптимальне поєднання психологічних особливостей партнерів, що сприяють оптимізації їх спілкування та діяльності. Як рівнозначні слова використовуються терміни «гармонізація», «узгодженість», «консолідація» тощо. Міжособистісна сумісність базується на принципах схожості та взаємодоповнюваності. Її показниками є задоволення від спільної взаємодії та її результати» [6, с. 673].

Досягнення міжособистісної сумісності – найважливіше завдання в діяльності диригента. При цьому дуже важливо усвідомлювати, що її основою є не тільки схожість поглядів, емоційних реакцій, особистісних уявлень та суджень, але й принцип «доповнюваності» (Ю. Лотман), згідно з яким партнер по комунікації, що несе в собі новий, а інколи і зовсім неочікуваний ракурс осягнення тієї чи іншої проблеми, цікавий, відкриває нові перспективи для спільного творчого пошуку. Відчуваючи учасників колективу передусім як особистостей, що взаємодоповнюють один одного, диригент стає справжньою скарбницею людського духа. Однак слід визнати, що доволі часто керівник колективу шукає в однодумцях схожість, не пробуючи проникнути в новий духовний простір, у якому зріють величезні можливості для саморозвитку колективу, для спільного пошуку у взаємозбагачуючому процесі

творчого діалогу між всіма його учасниками. Результатом такого творчого діалогу є прояв взаємної симпатії, доброзичливості, духовної єдності, тоді як міжособистісна несумісність безперервно буде бар'єри, розсуває границі, відчужує людей один від одного, створює атмосферу неприйняття та антипатії, що робить сумісну роботу непродуктивною, а з часом і просто неможливою.

Очевидно, що вивчення психологічних особливостей міжособистісних стосунків є важливим аспектом комунікативної компетентності диригента, якому, окрім великої кількості знань, вмінь та навиків, безпосередньо пов'язаних з професійною діяльністю, необхідно володіти здатністю формувати міжособистісні стосунки в колективі, добиваючись сумісності з урахуванням гендерних, вікових, національних та психологічних особливостей. Таким чином, комунікативна компетентність диригента – це складне багатопланове явище, що включає в себе вільне володіння вербальними та невербальними засобами спілкування та передбачає втілення процесу систематичної та цілеспрямованої професійної підготовки з урахуванням всієї складності поставленої проблеми.

Диригент залучений в художній простір, в якому поліфонічно з'єднуються безліч творчих індивідуальностей, кожна з яких має свій неповторний і унікальним виглядом, своїм творчим почерком, своїм ставленням до мистецтва. Якщо звернутись до традиційної схеми «композитор – виконавець – слухач», то очевидно, що в даному випадку середня ланка тріади представляє собою складну структуру, в якій співіснує цілий ряд різноспрямованих потреб, бажань, стремлень, соціальних, творчих та психологічних протиріч. В оркестрі, як і в будь-якому іншому колективі, існує ієрархія соціальних ролей. Диригент у ній – це безперечний лідер. Однак є чимало прикладів з життя, коли учасники творчого колективу не бажать підпорядковуватись своєму лідеру, повстають проти нього, вимагають зміни. Чому це відбувається? Адже кожен музикант бажає досягнути не лише особистого успіху, але й створити високопрофесійний творчий продукт – талановите виховання того чи іншого музичного твору, яке буде захоплено сприйнято публікою. Для того щоб отримати відповідь на поставлене питання, необхідно осмислити «мову» творчого спілкування, ті психологічні труднощі, які підстерігають диригента, необхідність виховання у нього етики стосунків з музикантами

оркестру, вміння зробити їх своїми однодумцями, соратниками, втягнути у атмосферу творчості, дати зрозуміти, що тільки у спільній творчій роботі можна відродити зафіксоване у нотному тексті чудо авторської думки та передати це чудо своєму слухачеві.

Висока відповідальність перед автором, перед слухачем, один перед одним, яку несуть і диригент, і музиканти оркестру, є тією ланкою, яка об'єднує їх у єдиний, міцний ланцюг, де кожен учасник виконує надзвичайно важливу та значиму місію. Можна з упевненістю говорити про етос художнього простору, в якому відбувається творча діяльність диригента та музикантів оркестру, про етичний складник професії, що визначає стиль керівництва, вчинки, професійні і моральні оцінки, критерії оцінки ефективності та відповідальності, які є надзвичайно важливі для управління творчим колективом.

Диригент як лідер та керівник творчого колективу може досягнути максимальної ефективності тільки в тому разі, якщо усвідомлює, що творча людина володіє значними резервами, що іноді вона навіть «не підозрює сили своїх можливостей» [7, с. 297], що «натхнення і є тим станом, коли з максимальною силою розкриваються всі творчі можливості особистості; б'ють повним потоком всі джерела енергії: розум, воля, уява, фантазія спрямовуються в одному напрямку, стимулюючи один одного» [7, с. 297].

Поліфонія спілкування – це особлива «партитура», в якій всі рівні, де кожен голос веде свою партію, а разом вони стають творцями нової мистецької реальності, сповненої творчого натхнення. Створення такої «партитури» є можливим тільки в тому разі, якщо диригент володіє високим рівнем комунікативності, що включає в собі етику відповідальності, що нерозривно пов'язує поняття ефективності з відмовою від бажання досягнути успіху будь-якою ціною. Знання, вміння, навички, отримані в процесі професійної підготовки диригента, можуть бути успішно реалізовані, коли вони поєднані з особистісною системою цінностей, що визначає вчинки та аналіз їх результатів. Етика відповідальності значною мірою визначає стиль спілкування з колегами та ті рішення, які буде приймати диригент.

Проблема спілкування сьогодні в сучасній інформаційній цивілізації стоїть надзвичайно гостро. Вона є однією з центральних проблем антропології, адже зачіпає широке коло

запитань. Спілкування передбачає процес «послідовних, взаємно орієнтованих в часу та просторі дій, поведінкових актів (як вербальних, так і невербальних, фізичних)» [6, с. 649]. Саме в цьому процесі «відбувається обмін інформацією, її інтерпретація, взаємсприйняття, взаєморозуміння, співпереживання, формування симпатій та антипатій» [6, с. 649]. Як справедливо пише М. Соснова, «інтимність, непередбачуваність, висока емоційна насиченість репетиційного процесу – все це ефективно тільки тоді, коли є опора на любов, дружбу та визнання» [9, с. 115].

Слід усвідомлювати, що атмосфера прийняття та визнання виникає тільки тоді, коли одночасно співіснують два вектори: від диригента до музикантів оркестру і від музикантів оркестру до свого лідера. Це складний, але такий необхідний процес руху один до одного, без якого позитивно забарвлений мистецький простір виникнути не може.

В атмосфері прийняття встановлюється особливий характер взаємин, формуються певні переконання та погляди, позитивно розв'язуються конфліктні ситуації, що є неминучими у будь-якому колективі. Сучасними вченими феномен спілкування трактується як засіб організації діяльності і як задоволення духовної потреби людини в іншій людині. При цьому підкреслюється ідея єдності спілкування та діяльності як принципово важливий фактор, що визначає специфіку поняття «спілкування», яке розуміється «як така реальність людських взаємин, яка передбачає будь-які види спілкування як специфічні форми спільної діяльності людей» [6, с. 649].

Комунікативні функції у взаємодії диригента та музикантів визначаються тими ролями та завданнями, які виконує кожен учасник колективу в процесі спільної творчої діяльності. Це і передача диригентом, і прийом музикантами оркестру певної музичної інформації, а потім передача її слухачам. При цьому слід враховувати, що це процес активний, який виражає ставлення суб'єктів до твору, що виконується, а також передбачає творчу взаємодію всіх учасників спілкування.

Специфіка спілкування між диригентом та музикантами оркестру полягає в тому, що передача музичної інформації значною мірою відбувається не лише у традиційній вербальній формі (коли обговорюються певні виконавські прийоми чи інтерпретаційні концепції), але і у невербальній формі (диригентський жест, міміка). Згадати хоча б виразність жесту

та особливості міміки К. Аббадо, М. Колесси, Л. Бернстайна, Ю. Луцвіва та інших, які впевнено спрямовували оркестр до вершин творчого натхнення.

Особливу роль у створенні атмосфери творчості відіграє афективно-емоційна функція спілкування. Диригенту, що прагне максимальної ефективності у своїй професійній діяльності, необхідно усвідомлювати, що «спілкування – найважливіша детермінанта емоційних станів людини. Весь спектр специфічних людських емоцій виникає та розвивається в умовах спілкування людей – відбувається або зближення емоційних станів, або їх поляризація, взаємне посилення чи послаблення» [6, с. 653].

Висновки. Найважливішою умовою досягнення атмосфери творчості, комунікативної поліфонії є втілення в художньому просторі ідеї гуманізму. За великого різноманіття трактовок цього поняття найбільш значимим для сучасного музиканта-диригента є визначення гуманізму як світогляду, що базується на принципах рівності, справедливості, поваги до людської гідності, визнанні цінності людини як особистості, її права на розвиток та виявлення своїх здібностей.

Гуманістична спрямованість діяльності диригента, усвідомлення ним цінності кожного учасника колективу і його вкладу у співтворчість, створення умов для натхненної праці, що відкриває всім учасникам новий ракурс осягнення музики, загострює їх інтуїцію та відкриває нові перспективи творчої діяльності, є фундаментом створення справжньої поліфонії спілкування, проявом світоглядного антропоцентризму як важливого та значимого складника професійної діяльності диригента, що забезпечує їй максимальну ефективність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ержемский Г. Закономерности и парадоксы дирижирования. Санкт-Петербург : Деан, 1993. 261 с.
2. Кондрашин К. О дирижёрском искусстве. Ленинград, Москва : Советский композитор, 1970. 152 с.
3. Лебрехт Н. Маэстро Миф. Великие дирижёры в схватке за власть. Москва : Классика XXI век, 2007. 448 с.
4. Макаренко Г. Творчість диригента в контексті інтегративного підходу : автореф. дис. ... доктора мист. 17.00.03. Київ, 2005. 33 с.
5. Покровский Б. Что, для чего и как. Москва : Слово, 2002. 312 с.
6. Психология XX века / Под ред. В. Дружинина. Москва : ООО ПЕР СЭ, 2003. 863 с.

7. Психология художественного творчества / Под ред. К. Сельченок. Минск : Харвест, 2003. 752 с.
8. Сверлюк Я. Теоретико-методичні основи професійної підготовки диригента оркестрового колективу у вищих мистецьких навчальних закладах : автореф. дис. ... докт. пед. Наук. 13.00.02 – Київ, 2011. 37 с.
9. Соснова М. Искусство актера. Москва : Академический проект, 2005. 430 с.

REFERENCES

1. Erzhemskiy, H. (1993). Conducts and paradoxes of conducting. Sankt-Peterburg: Dean. [in Russian]
2. Kondrashyn, K. (1970). About Conducting. Leningrad, Moskva : Sovetskiy kompozitor. [in Russian]
3. Lebrehr, N. (2007). Maestro Myth. Great Conductors in the Struggle for Power. Moskva : Klassika XXI vek. [in Russian]
4. Makarenko, G. (2005). Conductor creativity in the context of an integrative approach: Extended abstract of doctor's thesis. Kyiv. [in Ukrainian]
5. Pokrovsky, B. (2002). What, for what and how. Moskva : Slovo. [in Russian]
6. Psihologiya XX veka (2003). Pod red. V. Dryzhynina. Moskva : OOO PER SE. [in Russian]
7. Psychology of art (2003). Pod. red. K. Selchenok. Minsk : Harvest. [in Russian]
8. Sverliuk, Ya. (2011). Theoretical and methodological foundations of professional training of the conductor of an orchestral collective in other major mysteries: Extended abstract of doctor's thesis. Kyiv. [in Ukrainian]
9. Sosnova, M. (2005). Actor's art. Moskva: Akademicheskiiy proekt. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 17.04.2019 р.